

УДК 343.977

А.В. Кофанов, кандидат юридичних наук, доцент,
доктор філософії, доцент кафедри криміналістичних
експертиз Навчально-наукового інституту підготовки
фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів
Національної академії внутрішніх справ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМАТИКИ ПІДГОТОВКИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ, ЇХ ВЗАЄМОДІЇ З КЕРІВНИЦТВОМ ТА ОЦІНКИ ПРОВЕДЕНИХ НИМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено теоретичні та практичні аспекти підготовки судових експертів України на сучасному етапі розвитку країни, а також питання якості та ефективності експертних досліджень, приділено увагу особливостям взаємодії експертів з керівниками підрозділів.

Ключові слова: система підготовки експертів, модель, судова експертиза, проведення судових експертиз, експертна практика, тенденції, якість роботи експерта, її показники.

Освещены теоретические и практические аспекты подготовки судебных экспертов Украины на современном этапе развития страны, а также вопросы качества и эффективности экспертных исследований, уделено внимание особенностям взаимодействия экспертов с руководителями подразделений.

This article is devoted to theoretical and practical aspects of the forensic experts training on the modern level of development of the state of Ukraine, the estimating of the quality and effectiveness of the forensic examinations. The proper attention is paid to some features of forensic experts and their managers cooperation.

Сучасні потреби органів внутрішніх справ України в експертах-криміналістах зумовлені як демократизацією суспільства і посиленням уваги до дотримання прав і свобод людини, так і розгалуженням системи експертних установ, нарощенням зусиль у боротьбі зі злочинними проявами.

Реформування діяльності правоохоронних органів щодо техніко-криміналістичного та експертного забезпечення розкриття і розслідування злочинів потребує не тільки реорганізації їх структури, а й зміни ставлення фахівців до своєї службової діяльності. Зрозуміло, що виконання цього завдання неможливе без якісної підготовки фахівців високого рівня.

Якість та ефективність експертної діяльності безпосередньо пов'язані з рівнем її теоретичного осмислення, ступенем розроблення методологічних, правових, організаційних засад її провадження, забезпеченням досягненнями

науково-технічного прогресу, а також підвищенням якості добору, підготовки та перепідготовки експертів.

Як свідчить аналіз вивчення підходів навчальних закладів органів внутрішніх справ до добору, організації та проведення професійної підготовки, супроводження діяльності експертів-криміналістів частково відповідає належному рівню.

Ще у 1992 році з метою забезпечення потреб Експертної служби МВС України, підвищення загальноосвітнього та професійного рівня її фахівців на факультеті підготовки криміналістів Української академії внутрішніх справ (на сьогодні — Навчально-науковий інститут підготовки слідчих і криміналістів Національної академії внутрішніх справ) було започатковано стаціонарну форму навчання експертів. Упродовж 1995—2012 років навчання пройшли понад тисячу випускників експертів-криміналістів освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» (громадяни України, Туркменії, Грузії). Навчання проходить упродовж чотирьох років відповідно до навчального плану підготовки фахівців для експертних підрозділів органів внутрішніх справ у галузі знань «Право» (0304), за напрямом підготовки «Правознавство», за спеціальністю «Правознавство» (7.060101).

Саме в межах спеціальності «Правознавство» факультет підготовки криміналістів забезпечує підготовку за експертно-криміналістичною спеціалізацією. Відповідно до навчального плану для курсантів експертно-криміналістичної спеціалізації відведено на вивчення згідно з нормативною частиною 4266 год (112,5 кредитів), з викладачем всього 2010 год (лекцій — 600 год, семінарів — 734 год, практичних занять — 652 год). На самостійну та індивідуальну роботу відведено 2262 год (у тому числі самостійна — 936 год, індивідуальна — 1326 год, що становить понад 50 % нормативної частини).

Такий розподіл годин є обов'язковою умовою адаптації до вимог Болонського процесу, хоча зазначений розподіл годин не можна назвати ефективним. Більш оптимальним був би такий розподіл: 75 % год — з викладачем, 25 % — самостійна та індивідуальна робота.

Отже, на жаль, криміналістичних знань і знань з окремих суміжних і кримінально-правових дисциплін недостатньо для судового експерта та й форми практичного навчання лише частково відповідають сучасним завданням експертної практики.

Крім того, наявна система підготовки судових експертів має і такі недоліки:

- невизначеність у Державному класифікаторі професії «Експерт-криміналіст»;

- прийняття (у 2011 році) із запізненням майже у двадцять років Державного стандарту вищої освіти зі спеціальності «Судова експертиза», що містить: обов'язковий мінімум змісту основних освітніх програм; максимальний обсяг навчального навантаження особи, яка навчається; вимоги до рівня підготовки випускників — майбутніх судових експертів.

До недоліків підготовки належать і такі:

- недостатність теоретичної фундаментальності підготовки судових експертів;
- виключення з навчального плану дисциплін, необхідних для повноцінної підготовки судових експертів;

- навчальна переважаність непомірною кількістю не пов'язаних з експертною діяльністю дисциплін;

- недосконалість системи підходів до добору майбутніх фахівців;

– недостатня розробленість механізму супроводження діяльності фахівців Експертної служби МВС України;

– недоліки у системі контролю та самоконтролю рівня професійної підготовки співробітників Експертної служби МВС України (два останніх недоліки виявляють на стадії стажування).

Виходячи із зазначеного, доцільно розглянути проблематику самої моделі судового експерта, тобто кого саме (власника яких якостей) хотів би бачити замовник у своїй структурі як молодого фахівця (спочатку), а згодом і досвідченого експерта.

Обов'язковою передумовою теоретичного осмислення проблеми, узагальнення досвіду, вироблення принципів положень формування моделі судового експерта є вивчення та аналіз експертної діяльності.

Особливий характер функцій, що виконує експерт, спеціальна мета досліджень, які він проводить, правове регулювання підстав для виконання експертиз та порядку їх проведення виокремлюють судово-експертну діяльність серед інших видів людської діяльності. Зазначене обов'язково слід враховувати під час добору та підготовки експертних кадрів.

Актуальність розробки системи критеріїв добору, підготовки і супроводження діяльності експертів-криміналістів зумовлена концептуальним значенням єдності експерта та його діяльності. Результат роботи експерта визначається успішністю його професійної діяльності, а успішність результату діяльності залежить як від кваліфікації експерта, так і від його особистих якостей, ступеня їх розвитку та управління ними.

Незважаючи на значущість інноваційного підходу до системи підготовки експертних кадрів, активізації конкретних напрямів експертної діяльності, процес формування особистості експерта, його професійних якостей дотепер не отримав належного розвитку, який би відповідав складним завданням, що стоять перед наукою і практикою у сфері боротьби зі злочинністю. Висловлювання більшості вчених щодо перспектив розвитку системи підготовки експертів пов'язані із суб'єктом експертизи з точки зору психологічних якостей, етики експертної діяльності, загальних питань професійної підготовки експерта. На сьогодні в Україні, на жаль, немає жодної монографії, присвяченої цій проблематиці.

Отже, кінцева діяльність спеціаліста відображається у моделі фахівця. У сучасній науковій літературі визначення «модель» використовують у таких значеннях:

– опис найхарактерніших властивостей оригіналу, отриманих під час його вивчення, тобто змістовна схема проекту;

– штучно створене для вивчення предметів явище, процес, ситуація, що змінює оригінал, вивчення якого неможливе [1].

У спеціальній літературі порушується питання проблематики створення моделі судового експерта [2].

Слід зауважити, що для створення моделі експерта, призначеної для оцінки ступеня його підготовленості до практичної діяльності, варто досліджувати комплекс соціальних, етичних, психофізіологічних і професійних якостей особи.

Вирішення зазначених питань безумовно сприятиме підготовці якісного фахівця, підвищенню ефективності та результативності функціонування Експертної служби МВС України [3; 4].

Судова експертиза (дослідження, проведене експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду [5]) як самостійний засіб доказу, ґрунтуючись на досягненнях науки і техніки, повинна забезпечувати вірогідність встановлених за її допомогою обставин справи і сприяти досягненню об'єктивної істини.

Істинність висновку судового експерта зумовлена науковою вірогідністю знань і фактичних даних, які надають експерту органи слідства або суд. Наукова обґрунтованість і вірогідність висновку залежать від високого професіоналізму судового експерта, який повинен досконало використовувати наукову та спеціальну методологію експертного дослідження і сучасні науково-технічні засоби пізнання.

Оптимальні умови для проведення таких експертиз можуть бути створені лише в системі державних судово-експертних установ, співробітники яких є судовими експертами-професіоналами і мають можливість використовувати новітні науково-технічні досягнення. А отже, проведення експертиз у спеціалізованих експертних установах — найбільш прогресивна форма реалізації судово-експертної діяльності. На практиці виникає низка питань, що потребують додаткового правового регулювання стосовно:

- реалізації слідчим права вибору експерта між працівником експертної установи та іншим фахівцем;
- роз'яснення експерту, співробітнику експертної установи його прав і обов'язків;
- правового закріплення функцій керівника судово-експертної установи, пов'язаних з вирішенням питань про можливість проведення експертизи;
- розгляду висновку експерта процесуально уповноваженим керівником структурних підрозділів експертної установи тощо.

Правова регламентація взаємовідносин між експертом і керівником експертної установи набула процесуального закріплення у КПК України. Процесуальні повноваження керівника експертної установи окреслені стисло, а деякі питання, пов'язані із взаємовідносинами між керівником та експертом, не описано в законі.

Загалом цій проблемі присвячено праці Ю.К. Орлова, В.Д. Арсеньєва, Ю.А. Героєва, О.В. Жгенти, Ю.Г. Корухова, К.Т. Суярова, Г.М. Надгорного, О.Р. Шляхова, І.П. Кононенка [6; 7; 8; 9; 10].

В експертній практиці простежуються дві протилежні тенденції: з одного боку, перебільшення ролі керівника та його повноважень у відносинах з експертом, з іншого — недооцінка його ролі та повноважень [11, с. 106—130].

Взаємовідносини між експертом і керівником набувають процесуальної регламентації у випадках, коли за дорученням слідчого керівник експертної установи роз'яснює співробітникам, яким доручено проведення експертизи, права та обов'язки експерта, передбачені КПК України. Процесуальні права керівника і процесуальний статус взаємовідносин експерта і керівника визначено у КПК України. Одним із важливих моментів у взаємовідносинах між керівником та експертом є стадія доручення проведення експертизи. У цій стадії можна виокремити чотири етапи:

- 1) ознайомлення керівника з постановою про призначення експертизи, визначення її виду, підвиду, категорії складності. Оцінка можливості проведення експер-

тизи в експертній установі, якою він керує (з урахуванням наявності необхідного для цього устаткування і фахівців), необхідність оцінки комплексності досліджень експертизи в цілому і окремих питань зокрема. У разі потреби участі у проведенні експертиз фахівців з різних галузей знань керівник зобов'язаний встановити послідовність проведення дослідження, враховуючи при цьому ймовірність втрати окремих ознак або властивостей об'єкта під час дослідження одним із фахівців і необхідність дослідження об'єктів іншими фахівцями. Якщо у дослідженні братимуть участь фахівці інших установ, керівник повинен передбачити порядок взаємодії з ними;

2) вибір виконавців. Для цього керівник повинен мати інформацію про експертну спеціалізацію кожного співробітника, його кваліфікацію, володіння певними засобами дослідження, навантаження на час розподілу експертиз і можливість участі експерта в конкретній кримінальній справі;

3) оцінка керівником необхідності та можливості використання під час проведення експертизи технічних засобів, зокрема можливості виконання експертизи з використанням ЕОМ, а також різноманітного устаткування, призначеного для проведення експертизи;

4) встановлення термінів проведення експертизи. При цьому керівник зобов'язаний враховувати кваліфікацію експерта, його навантаження, залучення до інших видів діяльності, виконання ілюстративних або фототаблиць [11, с. 106—130].

Найскладнішим у взаємовідносинах експерта і керівника є перевірка керівником обґрунтованості висновку експерта. Право перевірки обґрунтованості висновку має базуватися не тільки на процесуальній чи відомчій регламентації, але й на моральній, етичній і професійній основі.

Однією зі специфічних форм контролю за якістю проведення експертиз вважається рецензування висновків експерта. Як непроцесуальна форма контролю за їх якістю рецензування може бути підставою для виникнення подальшого процесуального обов'язку керівника — поінформувати про обставини, що знову виникли і передбачені КПК України.

Керівник експертної установи не має права доручати проведення експертизи експерту у випадках, передбачених КПК України.

Керівник експертної установи здійснює контроль за своєчасним виконанням експертиз, вживає заходів для найповнішого, всебічного та об'єктивного проведення експертизи та виявлення причин, умов і обставин, що сприяли вчиненню злочинів. Він має право перевіряти обґрунтованість висновків експерта, давати вказівки експерту щодо застосування найефективніших засобів дослідження і обладнання, передавати проведення експертизи від одного експерта іншому. Про всі розпочаті дії відносно конкретної експертизи керівник експертної установи письмово повідомляє слідчого, який призначив експертизу.

У випадку розбіжності думок керівника експертної установи і його підлеглого з приводу повноти та обґрунтованості висновку експерта керівник має право (з урахуванням думки останнього і згоди слідчого) створити комісію експертів, включивши до її складу експерта, який склав висновок. У висновку, складеному комісією, вказуються причини створення комісії та її висновки.

Керівник експертної установи має право передавати свої повноваження заступникам, керівникам структурних підрозділів та їх заступникам.

Отже, на керівників експертних установ доцільно покласти такі повноваження, як: доручення проведення експертиз конкретному експерту (експертам), встановлення терміну проведення експертиз, здійснення контролю за якістю експертиз і виконанням їх у встановлений термін, надання науково-методичної допомоги експерту [12].

Виходячи із зазначеного, доцільно розглянути питання щодо якості роботи експерта та її ознак. Поняття «якість» можна розглядати як комплексну структуру, що містить забезпечення правових, науково-технічних, методичних, організаційних і матеріально-технічних засобів. Якість експертного дослідження — поняття не абстрактне, воно існує і має певний зміст, що виражає істотну визначеність, оскільки результатом його є експертний висновок — судовий доказ. Висновок експерта має процесуальний і науково-технічний аспекти, тому і поняття «якість судової експертизи» має процесуальний і науково-технічний зміст. Таким чином, поняття «якість судової експертизи» є комплексним і потребує комплексного, системного підходу до його вивчення [13].

Поняття «якість» тісно пов'язано з поняттям «ефективність». Спеціальних досліджень із цього питання не проводили. Зазвичай наголошується, що експертне дослідження повинно бути повним, всебічним, об'єктивним тощо, а експертний висновок — повним, зрозумілим, несуперечливим, послідовним, обґрунтованим тощо. Тому вивчення ефективності експертних досліджень і заходів з їх підвищення допускає одночасний аналіз чинників, що підвищують якість, рівень досліджень, а також достовірність і обґрунтованість висновків експерта.

У правовій літературі поняттю «якість» приділено небагато уваги. Так, І.П. Кононенко визначає якість висновку судового експерта як «сукупність правових і науково-технічних властивостей, що відповідають вимогам закону, іншим нормативним актам, що регулюють проведення судових експертиз, і науково-методичних вимог, що пред'являються до висновку судового експерта як до судового доказу». Це визначення в цілому не викликає заперечень [14]. З нього видно, що якість є характеристикою результатів функціонування системи (судової експертизи) на окремих її етапах, тобто «готового продукту», тоді як ефективність належить до характеристики всієї системи, демонструючи, наскільки ця система функціонує відповідно до тих завдань і цілей, для вирішення яких її створили. Деякі із цих завдань спрямовані на отримання продукту певної якості (наприклад, на обґрунтований висновок); інші належать до порядку самої діяльності, процесу (наприклад, своєчасність проведення експертизи). Проте всі вони спрямовані на отримання певного результату, що відображає ступінь ефективності системи.

Зі сказаного можна дійти висновку, що ефективність є більш широкою категорією ніж якість, і включає останню.

Показники якості експертного дослідження тісно пов'язані з показниками ефективності експертного дослідження.

До кількісних показників якості ефективності експертної роботи належать:

– показник досягнення мети встановлення фактичних даних, якими є співвідношення кількості поставлених і вирішених питань. Вирішеними питаннями вважаються ті, відповіді на які висловлено в категоричній формі (позитивній або негативній), зважаючи на те, що ці відповіді завжди містять фактичні дані, які мають доказове значення. До вирішених варто також відносити питання, відповіді на які

наведено в умовно категоричній, альтернативній і вірогідній формі, оскільки дослідження з такими висновками можуть бути використані для розробки версій. Невирішеними потрібно вважати лише ті питання, відповіді на які містять формулювання «вирішити це питання неможливо»;

– кількість допущених експертом експертних помилок. Цей показник виводять шляхом зіставлення результатів первинної і повторної експертиз, експертиз і матеріалів справ на підставі завершених проваджень (у справах, щодо яких є вирок або рішення суду, який набрав законної сили), а також рецензування наглядних справ і організації контролю в експертній установі за поточними висновками. Висока якість в цьому випадку допускає зведення до мінімуму або повне усунення експертних помилок;

– дотримання строків. Показником такого критерію є кількість питань, вирішених експертом під час проведення дослідження за понадурочний час, що передбачений відомчими інструкціями. Ступінь і якість дослідження в цьому випадку можна визначити за відношенням кількості питань, вирішених у встановлені терміни, до всіх поставлених перед експертом запитань;

– показник дотримання законності під час проведення експертиз. До нього належить кількість питань, що вирішені без порушення процесуальних вимог проведення експертизи;

– вимога повноти та ясності висновку. Цієї мети буде досягнуто тоді, коли під час проведення дослідження не виявилось запитань, що залишилися без відповіді, або недосліджених об'єктів; у висновку немає недоведених або незрозумілих тверджень, що допускають різне тлумачення відповіді, які через це не можуть бути використані слідчим або судом. Показником у цьому випадку може бути відношення повно і зрозуміло сформульованих висновків до всіх поточних висновків.

Таким чином, зазначені вище критерії і показники якості експертного дослідження при вирішенні поставлених перед експертом завдань розглянуто з точки зору кінцевого результату судової експертизи, їх зв'язку з критеріями судової експертизи в цілому [15].

Але якість роботи експерта важко визначити лише за допомогою кількісних показників. Тут варто виходити з поділу показників якості експертного дослідження на дві великі групи:

– показники, що належать безпосередньо до проведення дослідження;

– показники, що належать до складання висновку, в якому вказуються перебіг дослідження і сформульовані експертом висновки.

До показників першої групи можна віднести:

– відповідність обраної методики особливостям досліджуваних об'єктів і поставленого експерту завдання;

– сучасний рівень дослідження (використання комплексу сучасних методів дослідження);

– раціональність дослідження (вибір найефективнішого розв'язання завдання);

– економічні витрати досліджуваного об'єкта (речовини);

– точність оцінки сукупності виявлених ознак (відповідність її розробленим критеріям);

– використання в необхідних випадках експертної ініціативи для встановлення фактів, що мають значення для справи.

До показників другої групи можна віднести наукову обґрунтованість, повноту, ясність і наочність висновку. Цей аспект належить до оцінки ефективності виробничої діяльності експерта і має значення у межах організаційної структури, хоча результати цієї діяльності безпосередньо впливають на досягнення загальних цілей судової експертизи.

Наукова обґрунтованість і повнота висновку виявляються в:

- точності та послідовності опису об'єктів, процесу дослідження, зовнішнього вигляду досліджуваних об'єктів, що надають можливість їх індивідуалізації;
- ознаках, виявлених у процесі дослідження шляхом застосування наукових методів;
- встановленні об'єктивних зв'язків виявлених ознак із фактом, що досліджується;
- формулюванні проміжних висновків, які одержують у процесі дослідження і використовують для формулювання остаточного висновку;
- формулюванні остаточного висновку на основі оцінки сукупності виявлених ознак;
- відсутності питань, що залишилися без відповіді.

Ясність характеризується логічністю міркувань, доступністю викладення для неспеціалістів (роз'ясненням спеціальних термінів тощо), відповідністю висновків поставленим запитанням. Наочність визначається додатком до висновку необхідної ілюстративної або фототаблиці.

Таким чином, якість і ефективність дослідження доволі тісно пов'язані. Поліпшення якості дослідження є однією з гарантій підвищення його ефективності.

Список використаної літератури

1. *Ануфрієв М.І.* Вищий заклад освіти МВС України : наук.-прак. посіб. / Ануфрієв М.І., Бандурка О.М., Ярмаш О.Н. — Харків, 1999. — 369 с.
2. *Грузкова В.Г.* Психологические и организационно-методические аспекты профессионального отбора и подготовки судебных экспертов в системе МЮ СССР / В.Г. Грузкова // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1982. — Вып. 25. — С. 43—47.
3. *Аубакиров А.Ф.* Система профессиональной подготовки экспертных кадров / А.Ф. Аубакиров. — Алма-Ата, 1992. — С. 142.
4. *Садченко О.О.* Проблеми підготовки експертів / О.О. Садченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. міжн. наук.-практ. конф. — Харків : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 102—104.
5. *Закон України «Про судову експертизу»* // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.
6. *Арсеньев В.Д.* Особенности правового регулирования проведения судебной экспертизы в экспертных учреждениях / В.Д. Арсеньев // Правовые проблемы судебной экспертизы. — 1976. — Вып. 22. — С. 74.
7. *Кононенко И.П.* О правах руководителя научно-экспертного подразделения судебно-экспертного учреждения / И.П. Кононенко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1977. — Вып. 15. — С. 6—39.
8. *Орлов Ю.К.* О разграничении прав эксперта и руководителя экспертного учреждения при производстве экспертизы / Ю.К. Орлов // Социалистическая законность. — 1979. — № 6. — С. 45—50.
9. *Шляхов А.Р.* Правовые основы организации и деятельности судебно-экспертных учреждений в СССР / А.Р. Шляхов // Правовые проблемы судебной экспертизы. — 1976. — Вып. 22. — С. 34.

10. Шляхов А.Р. Процессуальные права и обязанности руководителя экспертного учреждения / А.Р. Шляхов // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1969. — Вып. 6. — С. 160—163.

11. Чава И.И. Правовая регламентация отношений эксперта и руководителя судебного учреждения / И.И. Чава // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы. — 1989. — С. 106—130.

12. Красюк І.П. Повноваження керівника експертної установи під час проведення експертних досліджень / І.П. Красюк, Є.Ю. Свобода // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. міжн. наук.-практ. конф. — Харків : Право, 2002. — Вып. 2. — С. 73—76.

13. Редин А.М. О качестве выводов судебных экспертиз и их доказательственном значении / А.М. Редин // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1979. — Вып. 19. — С. 33—36.

14. Кононенко И.П. Некоторые процессуальные особенности производства судебных экспертиз в учреждениях / И.П. Кононенко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1976. — Вып. 12. — С. 1—40.

15. Матийченко Б.А. Выбор критериев и показателей при проведении анализа эффективности судебно-экспертной деятельности в научных исследованиях и в практике экспертных учреждений / Б.А. Матийченко // Организационно-правовые проблемы судебной экспертизы. — 1982. — С. 25—30.